

Ρολόι γραφείου, 1908,
Louis Cartier: χρυσός,
σμάλτος, διαμάντι, σάτης.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Ιωάννης Πετρόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, Π.Τ.Δ.Ε.
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Δεν θα ήταν υπερβολή να πει κανείς ότι ενώ ο χρόνος είναι μια αφηρημένη και εξαιρετικά δυσπρόσιτη έννοια, εντούτοις, ως βίωμα είναι ευρύτατα κατανοητός. Συνειδητοποιούμε, για παράδειγμα, τις επιπτώσεις της παρόδου του χρόνου στη σωματική μας ύπσταση και βιώνουμε με απτό τρόπο τις απαιτήσεις της –βαβυλωνιακής προέλευσης– εβδομάδας. Πώς όμως ορίζουμε τον χρόνο; Ποιά είναι η φύση του; Είναι άραγε αιώνιος;

Τα ερωτήματα αυτά τέθηκαν από τους Έλληνες φιλοσόφους, οι οποίοι και έδωσαν διάφορες “λύσεις”. Με προεξάρχοντες τον Πλάτωνα, τον (μαθητή του) Αριστοτέλη και τους Στωικούς άρχισε να αναπτύσσεται η συστηματική προβληματική του χρόνου, την οποία ανάλυσε ο Marcelo Boeri σ’ αυτό το τεύχος. Ο Πλάτων αντιλήφθηκε τον χρόνο ως μέρος του φθαρτού και συνεχώς εξελισσόμενου σύμπαντος. Ο Αριστοτέλης απ’ ενός αμφισβήτησε την ίδια την ύπαρξη του χρόνου και απ’ άλλου τον συνέλαβε ως μαθηματική έννοια – ως έναν αριθμό που αντιστοιχούσε σε μια κίνηση. Κατά τους Στωικούς, ο χρόνος, αν και ανήκε στην κατηγορία των *ασωμάτων*, ήταν πρωταρχικό και υπολογισίμο συστατικό της πραγματικότητας. Όπως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, έτσι και ο Στωικός Χρύσιππος συνέδεσε την έννοια αυτή με την κίνηση και τη μεταβολή.

Αν, όπως παρατηρεί ο Boeri, ο χρόνος των Ελλήνων φιλοσόφων κινείται (χωρίς όμως να ταυτίζεται με την κίνηση), τότε πώς φαντάζονταν η αρχαίοι τον κινούμενο χρόνο; Ο Βαγγέλης Πανατζής εξετάζει την εικονοποιία του χρόνου στον αρχαίο κόσμο και την παραβάλλει με την αντίστοιχη των νεότερων Ελλήνων και των υπόλοιπων Δυτικοευρωπαίων. Ένα από τα ενδιαφέροντα συμπεράσματα του Πανατζή είναι ότι οι παραστάσεις του χρόνου χρησιμοποιούν την παράμετρο του χώρου και προδίδουν συμβολικά την ιδιαίτερη αξιολογική βαρύτητα που δίνει η κοινωνία στο παρελθόν και το μέλλον.

Κατά παράδοση οι επιστήμες της ιστορίας και της γεωγραφίας διερευνούν τον χρόνο (το παρελθόν) και τον χώρο αντίστοιχα, προκειμένου να συντελέσουν στην κατανόηση της ανθρώπινης κατάστασης. Όπως, όμως, υποστηρίζει ο Γεώργιος Πρεβελάκης, ο αποκλεισμός του χωρόχρονου και από τις δύο επιστήμες θέτει τον ιστορικό και τον γεωγράφο εκτός τόπου και χρόνου. Ο συγγραφέας ιχνηλατεί την σχέση της επιστημονικής γεωγραφίας με τον χρόνο από την Αναγέννηση και εξής. Με τον τρόπο αυτό δείχνει ότι η ανάπτυξη της επιστήμης αυτής είναι ουσιαστικά η ιστορία των ποικίλων θεωρήσεων του χρόνου από διάφορες σχολές όπως εκείνες της ποσοτικής και της μαρξιστικής γεωγραφίας. Το πώς θα ορισθεί ο γεωγραφικός χωρόχρονος του διαδικτύου είναι ένα ερώτημα που παραμένει μετέωρο προς το παρόν, καταλήγει ο Πρεβελάκης.

Η διαίσθηση του χωροχρόνου είναι τμήμα, θα έλεγε κανείς, ενός αρχέγονου βιολογικού προγραμματισμού, ο οποίος διακρίνει το ζωικό βασίλειο. Ο Ησίοδος (8ος αιώνας π.Χ.) συνδέει ήδη ορισμένες αυτόματες συμπεριφορές ζώων –ακόμη και εντόμων– με εξωτερικές εποχικές ενδείξεις¹. Ο Αριστοτέλης, ο πρωτοπόρος βιολόγος της αρχαιότητας, διερεύνησε το ζήτημα της εποχικής “εξαφάνισης” ορισμένων πτηνών, και διετύπωσε τρεις υποθέσεις: άλλα πτηνά αποδημούν προς θερμότερες περιοχές, άλλα κρύβονται τον χειμώνα, ενώ σε τουλάχιστον δύο περιπτώσεις μεταμορφώνονται σε διαφορετικά είδη πουλιών²!

Η Penny Reynolds πραγματεύεται, μεταξύ άλλων, κατ’ εσχολήν εποχικά φαινόμενα του ζωικού βασιλείου όπως η αποδημία των πτηνών και η μετανάστευση άλλων ειδών. Όπως δείχνει, όλα τα ζώα, μεταξύ των οποίων και ο άνθρωπος, διαθέτουν ένα βιολογικό ρολόι³, ενώ πολλά από αυτά έχουν και ένα σύμφυτο σύστημα πλοήγησης, το οποίο επεξεργάζεται δεδομένα όπως η θέση του ηλίου και η ένταση γεωμαγνητικών πεδίων. Τα μεταναστευτικά ζώα προσανατολίζονται, ωσάν καλοί γεωγράφοι, με βάση τον χώρο και τον χρόνο.

Ο χρόνος, όπως είπαμε, μπορεί εύκολα να γίνει ανυπόλητος ως βίωμα. Η Αφροδίτη Κούρια ανατρέχει στους Δυτικοευρωπαίους περιηγητές, οι οποίοι επισκέφθηκαν την Ελλάδα από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα και κατέγραψαν τις εντυπώσεις τους σε κείμενα και εικόνες. Η συγγραφέας εξετάζει τη συναισθηματική εμπλοκή τους με τα ελληνικά "ερείπια" και με το φυσικό και πολιτικό περιβάλλον της χώρας, προκειμένου να σκιαγραφήσει την πρόσληψη του αρχαιοελληνικού πρελθόντος από τους ξένους αυτούς. Όπως καταδεικνύει η Κούρια, ο ιστορικός και μυθικός χρόνος μπορεί να αισθητοποιηθεί ως βίωμα μέσω της υψηλής τέχνης.

Ο Νίκος Ξένιος εστιάζει την ανάλυσή του σε δύο κυρίως σημεία: στον χρόνο ως παράμετρο της αρχαίας τραγωδίας, και στις προσπάθειες των επιστημόνων, από τον Νεύτονα και εξής, να

δώσουν έναν ικανοποιητικό ορισμό του χωροχρόνου. Σε τελευταία ανάλυση, όπως συμπεραίνει ο συγγραφέας, ο χρόνος αποδεικνύεται πρωτεύικός, ξεφεύγοντας από τον έλεγχο της επιστήμης και μετασχηματιζόμενος συνεχώς, ανάλογα με την επιστημολογική βάση της θεωρήσής του.

Σημειώσεις

1. Βλ. το άρθρο μου «Το πέρασμα του χρόνου στην ελληνισμαϊκή αρχαιότητα», *Αρχαιολογία*, τεύχος 74, σσ. 6-7.
2. Αριστοτέλους, *Περί τῆς ζωῆς ιστορία*, 596 b 20 κ.ε., 600 a 11-28, 632 b 28 κ.ε.
3. Το γυναικείο βιολογικό ρολόι απασχόλησε τον Αριστοτέλη (και πριν από αυτόν τον προσωκρατικό φιλόσοφο Εμπεδοκλή). Στο *Περί ζωῆς γενέσεως* 767a 2-6, ο Αριστοτέλης αποφασίζει (εσφαλμένως, βέβαια) ότι η εμμηνορροία σε όλες τις γυναίκες συμπίπτει με τη γάση του φεγγαρίου: «Και τὸ γίνεσθαι δὲ τὰ καταμήνια κατὰ φύσιν φθινόντων τῶν μηνῶν...».

Nicolas Proussin,
 "Χορός υπό τους ήχους
 της μουσικής του Χρόνου",
 1638-40: Ο Πρωτεύς γερο-
 Χρόνος, παίζοντας
 τη λύρα του, συνοδεύει
 τον Χορό του Σίμπαντος.
 Διακρίνονται (επάνω):
 ο Απόλλων με το όργανο του
 και τον ζωδιακό κύκλο,
 οι Περσε και η Λυγιά,
 και (κάτω): οι αλληγορικές
 μορφές της Πενίας,
 της Εργασίας, του Πλούτου,
 της Τέρψης, καθώς και δύο
 παιδιά-Ερωπιδείς.

